

NIKŠA STANČIĆ

O nekim problemima iz povijesti Hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji i srpsko-hrvatskih odnosa, napose o Mihovilu Pavlinoviću i Svetozaru Miletiću*

Odgovor N. Gaćeši na njegovu ocjenu jednoga mog priloga o M. Pavlinoviću

U *Zborniku za istoriju* Matice srpske (sv. 8, 1973, 200—204) tiskana je ocjena zbornika »Dalmacija 1870« (Zadar 1972) koji sadrži priloge sa znanstvenog skupa održanog u povodu stote obljetnice pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor. Njen autor N. Gaćeša ukratko je (koji put samo jednom rečenicom) ocijenio ili prikazao svih 16 priloga, ali je najviše pažnje posvetio mom prilogu »Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovića u šezdesetim godinama XIX st.« To je referat na svega deset tiskanih stranica kojim sam sudionike skupa želio obavijestiti o otkriću Pavlinovićevega programa »Hrvatska misao« iz 1869. i ukratko naznačiti put koji je Pavlinović u svom idejnom razvitku prošao

* Ovaj tekst bio je namijenjen *Zborniku za istoriju* Matice srpske. Nastao je kao odgovor na ocjenu N. Gaćeše jednog mog članka o Mihovilu Pavlinoviću tiskanu u tom časopisu, ali ga uredništvo nije htjelo objelodaniti s obrazloženjem da nisam »u celosti prihvatio primedbe recenzenta i po njima postupio«. Uredništvu *Časopisa za suvremenu povijest* predložio sam ga, smatrajući da po podacima koje sadrži ima vrijednost veću od obična polemičkog članka. To se napose odnosi na podatke o nekim shvaćanjima Svetozara Miletića zbog kojih ga uredništvo *Zbornika za istoriju* i nije htjelo uvrstiti u svoj časopis. Tom se razlogu u posljednje vrijeme pridružio još jedan, naime osjećaj da je moj članak (koji je zapravo samo prethodno objelodanjeni sažetak jednog dijela rasprave tiskane u *Historijskom zborniku* XXIII—XXIV, 1970—71) pokrenuo pitanja o kojima neki historičari ne žele voditi diskusiju na znanstvenoj razini. Tako je u posljednjem svesku *Istorijskog glasnika* (1973, 1, 178—179, tiskan 1975) V. Krestić ocjenjujući isti moj članak upotrijebio metode identične onima N. Gaćeše. Uz ostalo, o tom članku iznosi i najobičnije neistine. Ako već V. Krestić spominje vrijeme, onda je u mom prilogu trebalo da uoči i stanovitu polemičnost. U tom prilogu sam (v. str. 246) podjednako odbacio mišljenja po kojima je Pavlinovićevega ideja o *nacionalnom* jedinstvu Južnih Slavena iz prve faze njegova misaonog razvitka apsolutno pozitivna, kao i mišljenja po kojima je ona negativna. Govoreći o potonjima rekao sam: »[...] ako gledamo Pavlinovićeve jugoslavensku *nacionalnu* ideju iz perspektive kasnijeg historijskog razvoja u toku kojeg se na Slavenskom jugu formiralo više nacija, morali bismo je ocijeniti negativno. Međutim — dodao sam odmah — tu njegovu ideju moramo staviti u kontekst historijskih zbivanja, u kontekst hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji i hrvatskih preporodnih pokreta uopće«. Konstatiravši kako je »karakteristika svih hrvatskih preporodnih pokreta [...] da su započinjali s jugoslavenskom *nacionalnom* idejom«, kako je to bilo uvjetovano »ranijim historijskom razvojem (političkim i kultur-

od početka preporoda do nastanka programa. Međutim, N. Gaćeša je ocjenom toga referata ispunio dvije od četiri stranice ocjene, tj. polovicu svoga teksta. Čitaocu će, nakon što pročita ocjenu, takva pažnja biti razumljiva. Autor u mom referatu nije našao ni jedan stav, zaključak ili ocjenu s kojom bi se složio, a našao je mnogo toga što je za nj bilo toliko neprihvatljivo da je ono najvažnije prešutio i diskusiju prebacio na sporedne (premda ne i nevažne) probleme. Pa ni tu mojim ocjenama nije suprotstavio ništa novo — ni nove podatke ni vlastite ocjene. Bilo bi, dakle, dovoljno kad bih autora podsjetio da je neke moje najvažnije ocjene preskočio i kad bih ga zamolio da mojim ocjenama umjesto »apodiktičkih ocena« (koje inače na istom mjestu predbacuje drugom autoru) suprotstavi dokaze na temelju kojih bismo tek mogli povesti obostrano znanstveno fundiranu, korisnu i plodonosnu raspravu.¹

Međutim, neke tvrdnje N. Gaćeše, koje se na prvi pogled čine kao da sadrže samo tehničke podatke, nose u sebi insinacije preko kojih ne mogu prijeći. Pogotovu ne mogu dozvoliti da bez odgovora ostanu neke njegove izravne optužbe. Gaćeša najprije tvrdi da sam u toku 1970. i 1971. god. u svojim priložima obrađivao nacionalno-politička shvaćanja Mihovila Pavlinovića, ocjenjujući ih na (za nj, dakako) neprihvatljiv način i ostavljajući po strani vjersko-socijalnu komponentu tih shvaćanja na koja sam, navodno, obratio pažnju tek od 1972. Nadalje, podmeće mi prikriivanje programa »Hrvatska misao«, izvora na kojem temeljim svoju ocjenu Pavlinovića, i neupućena čitaoca navodi na misao kako je moje postupanje s izvorima u najmanju ruku na granici znanstvene korektnosti. Na kraju, nakon što je izrazio sumnju u točnost mojih citata iz programa i u korektnost prepričavanja njegovih dijelova, Gaćeša me otvoreno optužio zbog falsifikata. Te su optužbe, doduše, veoma teške, ali stoje na glinenim nogama. Morao bih odgovoriti na njih i pokazati njihovu neosnovanost već zato da skinem blato koje je pred čitaocima *Zbornika za historiju* Matice

nim), političkim položajem u kojem su se hrvatske zemlje nalazile, pa i geografskim rasporedom hrvatskog življa i njegovom ispremiješanošću na velikom dijelu svog etničkog teritorija sa srpskim življem« i kako je jugoslavenska ideja pomogla u savladavanju hrvatskih pokrajinskih partikularizama, zaključio sam: »U ovakvom kontekstu, Pavlinovićeve jugoslavenske nacionalne ideje dio je procesa u toku kojeg se konstituirala moderna hrvatska nacija, pa je, prema tome, odigrala — ali samo u tom historijskom trenutku — određenu pozitivnu ulogu.« A V. Krestić u svojoj ocjeni (179) piše kako je u mom članku »prvobitna Pavlinovićeve jugoslavenske orijentacija ocenjena negativno«! Možda sam ja — kao što kaže V. Krestić — doista »pretumbao« dosadašnje ocjene Mihovila Pavlinovića. Međutim, u ovom slučaju V. Krestić je temeljito ispretumbao ono što sam ja rekao. Kad to ne bi učinio s namjerom da me diskvalificira kao znanstvenog radnika, pogodnog da raspravlja o drugim problemima sadržanim u mom članku, bilo bi vrijedno postaviti pitanje što je to po njegovu mišljenju negativno u mojoj ocjeni po kojoj je jugoslavenska nacionalna ideja odigrala pozitivnu ulogu u određenoj fazi konstituiranja moderne hrvatske nacionalne svijesti. Švakako, postupak V. Krestića nadopunjava se s onim N. Gaćeše, a to me utvrđuje u uvjerenju da je ovaj tekst potrebno objelodaniti.

Tekst ovdje objelodanjujem bez ikakvih izmjena, tj. u obliku u kakvom je dostavljen uredništvu *Zbornika za istoriju* Matice srpske, nakon što sam na dva mjesta uvažio primjedbe recenzenta Č. Popova. Prema tim primjedbama sam na jednom mjestu snizio ton koji je tu možda bio doista nešto povišeniji (ironičniji) nego što je za akademsku diskusiju potrebno. Na drugom mjestu sam jasnije iznio svoj stav o uzrocima zbog kojih su se u Pavlinovićevoj ideologiji pojavili velikohrvatski elementi. I ovdje zahvaljujem recenzentu što me upozorio na mogućnost da moje riječi s tim u vezi budu shvaćene drugačije nego što bih to želio.

¹ Sve riječi među navodnicima, za koje u ovom tekstu nije naznačeno odakle potječu, uzete su iz Gaćešine ocjene na str. 201–203 nav. sv. *Zbornika za istoriju*.

srpske Gaćeša nabacao na moje znanstveno poštenje. Međutim, odgovoriti želim prije svega zato da izrazim negodovanje nad uvođenjem metode napada na osobu autora tamo gdje je mjesto znanstvenoj diskusiji s njegovim ocjenama. Takvoj metodi ne želim ni prešutno priznati pravo građanstva u našoj historiografiji. Gaćeša je, to je očito, moju ocjenu M. Pavlinovića i nekih uzroka njegove misaone evolucije želio srušiti pod svaku cijenu. Pošto nije raspolagao znanstveno utemeljenim argumentima, pokušao je moje ocjene srušiti diskvalificirajući mene. Smatram upravo svojom dužnošću da se kao znanstveni radnik suprotstavim takvoj metodi. A kad već pišem, zadržat ću se i na problemima koje je Gaćeša izabrao kao predmet svoje diskusije, na njegovu pristupu problemima preporodnog pokreta u Dalmaciji i srpsko-hrvatskih odnosa, te s tim u vezi na nekim nacionalno-političkim shvaćanjima Svetozara Miletića.

1.

Na početku ocjene moga referata Gaćeša donosi bibliografiju mojih priloga o M. Pavlinoviću tiskanih 1971. i 1972. godine. Riječ je o četiri manja priloga (zapravo tri jer je jedan, i to upravo onaj koji Gaćeša ocjenjuje, tiskan na dva mjesta) i jednoj raspravi. Svi ti prilozi govore o Pavlinovićevu idejnom razvitku u 60-im godinama XIX st., od početka preporoda u Dalmaciji do njegova programa »Hrvatska misao« iz 1869. Međutim, autoru nije bilo toliko stalo do bibliografske potpunosti koliko do redosljeda izlaska mojih priloga iz tiska. U tom pogledu Gaćešini podaci su doista točni.² Nanizavši ih, Gaćeša je upozorio da se u kraćim radovima, nastalim 1970. i 1971., bavim isključivo Pavlinovićevim nacionalno-političkim shvaćanjima i da u njima »prelazi[m] ćutke preko njegovih (Pavlinovićevih, N. S.) ultramontanskih akcija«. Na vjersko-socijalnu komponentu Pavlinovićevih shvaćanja obratio sam pažnju, po Gaćeši, »tek« 1972. u raspravi koja je tada, kao posljednja u nizu mojih priloga, tiskana u *Historijskom zborniku*. No, to Gaćešino upozorenje nema temelja. Ono se zasniva na pogrešnoj pretpostavci da je redosljed izlaska iz tiska identičan s redosljedom nastanka mojih priloga. Ne samo moje današnje izjave, nego i podaci koje sam ranije u različitim prilikama publicirao pokazuju da rasprava koja je 1972. tiskana u *Historijskom zborniku* i koja sadrži ocjenu i Pavlinovićevih nacionalno-političkih i vjersko-socijalnih shvaćanja nije nastala posljednja već — prva. Ona je bila dovršena i predana uredništvu *Historijskog zbornika* u toku prve polovice 1970.³ Prema tome, ona nije nikakva »proširena i dopunjena

² Prvi je (Gaćešine ću podatke još više precizirati) svjetlo dana ugledao članak nastao kao referat za spomenuti skup koji je održan 5–7. XI 1970. u Šibeniku i Zadru. Članak je kasnije (1972) tiskan u zborniku koji sada Gaćeša ocjenjuje, ali je dopuštenjem njegova urednika prethodno (1971) tiskan u *Zadarskoj reviji*. Zatim su se u toku 1971. pojavila još dva manja članka — jedan u *Zoraniću* i jedan potkraj prosinca te godine u časopisu *Encyclopaedia moderna*. God. 1972. izišao je iz tiska zbornik »Dalmacija 1870« sa spomenutim referatom. Konačno se 1972. pojavila i rasprava tiskana u *Historijskom zborniku* (sv. XXIII–XXIV za 1970–1971).

³ Gaćeša zna, štoviše to u svojoj ocjeni citira, da sam najavio svoju raspravu koja će biti tiskana u *Historijskom zborniku*. Promaknulo mu je da sam tu raspravu — i to kao »raspravu koju sam napisao« — najavio još 1970. u svojoj ocjeni knjige Rade Petrovića. Tu sam također napomenuo da je ocjena knjige i nastala zbog toga što tekst rasprave nisam htio opterećivati diskusijom s R. Petrovićem (N. Stanić, Hrvatsvo, srpsvo i jugoslavenstvo u Dalmaciji u vrijeme narodnog preporoda. U povodu knjige R. Petrovića: Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968, *Časopis za suvremenu povijest*, 2/1970, 229 i bilj. 1).

verzija« mojih kraćih radova, kao što želi prikazati Gaćeša. Premda je tiskana posljednja (i bez ikakvih osim lektorskih zahvata, ako je Gaćeši i to važno), ona je osnovni tekst iz kojeg su nastali kraći prilozi kao njeni sažeci i najava. Općenito se o tim tekstovima ne može govoriti kao o različitim »verzijama«, tj. nije na mjestu kad Gaćeša upotrebljava termin koji čitaocu daje naslutiti kao da u njima donosim različite podatke i iznosim različite ocjene. Između tih tekstova po iznesenoj materiji (osim koliko je to nalagao različit opseg) i ocjenama Pavlinovićevih nacionalno-političkih shvaćanja nema nikakve razlike. Dakle, da zaključim, Gaćeša je morao napisati da sam o klerikalnim i socijalno konzervativnim elementima Pavlinovićevih shvaćanja pisao ne »tek« 1972. nego već 1970. Dapače, morao je napomenuti da sam o Pavlinovićevim i nacionalno-političkim i vjersko-socijalnim shvaćanjima na isti način pisao i 1973. u *Našim temama*.⁴ O tome što je Gaćeša u mojim ocjenama našao kao neprihvatljivo, govorit ću u daljnjim odjeljcima.

U Gaćešinoj ocjeni najneugodnije se doima onaj maliciozni usklik na kraju konstatacije da sam najavio kako ću u *Historijskom zborniku*, kao prilog svojoj raspravi, tiskati Pavlinovićev program i da je »međutim *Historijski zbornik* [...] izašao sa nešto proširenim Stančićevim radom (sic! N. S.), ali bez Pavlinovićevog programa«. Rečenica: »Umesto da je u celini objavio doslovan tekst čitavog programa, Stančić ga je samo prepričavao u različitim varijacijama (sic! N. S.), citirao pojedine rečenice, koje je sam smatrao za karakteristične, ali nije ispunio obećanje da će 'objelodaniti i Pavlinovićev program'« — imputira, pak, moje stavovite zadnje namjere s tim programom. Iz nje proizlazi da sam pisao o dokumentu koji ne želim dati na uvid javnosti iz razloga koji, nakon toliko najavljivanja, moraju biti sumnjivi. Gaćeša je ovdje u najmanju ruku nekorektan. Pišući tu rečenicu imao je na svom radnom stolu *Historijski zbornik* s mojom raspravom u kojoj sam objavio mjesto (Rukopisna zbirka Naučne biblioteke Dubrovnik) i signaturu pod kojom se program nalazi. Dakle, znao je da tajnu programa »Hrvatska misao« nisam zadržao za sebe, već da sam na uobičajen način znanstvenoj javnosti omogućio kontrolu onoga što sam o programu pisao i iz njega citirao. Usprkos tome Gaćeša je otišao i dalje i moje izlaganje nekih Pavlinovićevih shvaćanja na temelju programa, koji tobože držim u tajnosti, nazvao »veštačkim rekonstrukcijama«, tj. falsifikatom. To je učinio a da nije prethodno (prema signaturi koju sam objavio) naručio mikrofilm programa »Hrvatska misao« iz dubrovačke Naučne biblioteke i provjerio ono što sam citirao ili prepričao. On je, dakle, pišući tu optužbu zbog falsifikata, bio svjestan da riskira, znao je da možda pogađa, a možda i griješi. Možda Gaćeša ima neko meni nerazumljivo zadovoljstvo u takvoj igri gdje su ulog vlastito i tuđe znanstveno poštenje i ugled, u to ne ulazim. Samo, moram konstatirati da to nije način na koji se odgovorno sudjeluje u znanstvenom radu. O sadržaju tih »veštačkih rekonstrukcija« govorit ću kasnije, a sada želim dovesti do kraja priču o mom tobože neizvršenom obećanju.

Gaćeša je točno konstatirao da program nije tiskan uz raspravu. Međutim, uskoro se pokazalo da na toj konstataciji nije smio graditi dalekosežne zaključke. Tiskanje *Zbornika za istoriju* s Gaćešinom ocjenom dovršeno je (kao što u njemu piše) u ožujku 1974, a u lipnju, svega tri mjeseca kasnije, pojavio se *Historijski zbornik* s programom »Hrvatska misao«.⁵ Do odgode tiskanja pro-

⁴ N. Stančić, Mihovil Pavlinović (1831–1887), *Naše teme*, 5/1973, 988–1002.

⁵ N. Stančić, Iz rukopisne ostavštine Mihovila Pavlinovića, *Historijski zbornik*, XXV–XXVI, 1972–1973, 305–325.

grama došlo je sticajem okolnosti. Da sam program doista namjeravao objelodaniti uz raspravu svjedoči način na koji je ona koncipirana i naslov pod kojim sam je najavljivao (»Hrvatska misao«, program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869). Rasprava je zamišljena kao uvodna rasprava uz program i s njim čini cjelinu. Na početku ima tehnički uvod s podacima o rukopisu programa, a težište njena sadržaja nije na eksplikaciji programa nego na analizi Pavlinovićeve puta od njegova jugoslovenstva na početku 60-ih godina do programa iz 1869. U njoj sam želio »dijelom objasniti« uzroke koji su utjecali na evoluciju Pavlinovićeve nacionalno-političkih i vjersko-socijalnih shvaćanja,⁶ a programu sam — pretpostavljajući da će biti tiskan iza rasprave — posvetio odgovarajuću pažnju kao krajnjem rezultatu te evolucije. Zbog toga naslov pod kojim je rasprava tiskana bez programa ni ne odgovara sasvim njezinu sadržaju. Rasprava je objelodanjena bez priloga zbog toga što je u prosincu 1971, pred ulazak u tisak, uredništvo *Historijskog zbornika* zaključilo da se program tiska u slijedećem svesku. Tako se *Zbornik za istoriju* s Gaćešinim tekstom pojavio u vrijeme kad se *Historijski zbornik* s programom »Hrvatska misao« nalazio neposredno pred izlaskom iz tiska.

2.

Na početku rasprave o konkretnim Gaćešinim primjedbama moram konstatirati da se Gaćeša u pristupu problemima iz života i rada Mihovila Pavlinovića, i općenito problemima preporoda u Dalmaciji, povodi za shematizacijama vrste, npr., V. Novaka (na koga se u svojoj ocjeni i poziva) i K. Milutinovića. Zbog toga je razumljivo što će Gaćeša odgovor na mnoge primjedbe naći u mojoj diskusiji napisanoj u povodu knjige K. Milutinovića.⁷ Karakteristika takvog pristupa krajnja je simplifikacija prikazivanja historijskih ličnosti i pojava u crnoj-bijeloj shemi. U toj shemi na sceni preporoda u Dalmaciji pojavljuju se kontrastne figure, s jedne strane pozitivni Nodilo i Klaić, a nasuprot njima (osim u prvoj fazi) Mihovil Pavlinović s osobinama zloduha — klerikalac, šovinst itd. Takve plošne ličnosti, k tome išćupane iz historijske realnosti, i suviše su papirnat i artifičijelne a da bi mogle biti istinske.

Gaćeša postupa u skladu s tom karakteristikom i ona mu onemogućava da shvati što ja zapravo pišem o Pavlinoviću. Njemu bi bilo jasno da sam Pavlinovića kudio ili hvalio. Međutim, moja je ocjena Pavlinovića kompleksna i izniansirana, izbjegava pohvale i pokude i pokušava prikazati Pavlinovićeve i pozitivne i — kao što sam rekao u prilogu koji Gaćeša prikazuje — »neizbježne negativne crte«.⁸ Zbog svog pristupa, Gaćeša to uopće ne može uočiti. Pošto vidi da Pavlinovića nisam a limine osudio, on po svojoj logici zaključuje da ga sigurno hvalim. Štoviše, optužuje me da pokušavam »braniti Pavlinovića od ranijih historičara preporoda«. Međutim, postoji više vrsta »ranijih historičara preporoda«. Gaćeša je, ako je pročitao bilješke uz moju raspravu u *Historijskom zborniku*, morao uočiti da ja Pavlinovića ne »branim« samo od one vrste

⁶ N. Stančić, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869, *Historijski zbornik*, XXIII–XXIV, 1970–1971, 138.

⁷ N. Stančić, O knjizi Koste Milutinovića: Vojvodina i Dalmacija 1760–1914, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1974, 107–126.

⁸ V. zbornik »Dalmacija 1870«, 253.

»ranijih historičara preporoda« na koju on misli. A to znači da, ako sam ikoga pokušavao braniti, onda to nije bio Pavlinović nego znanstveni pristup problemima preporoda u Dalmaciji, pa i Pavlinoviću.

Za Gaćešu su svi moji tako usmjereni istraživački naponi bili suvišni jer sam rješavao probleme koje su njegovi »raniji historičari preporoda« riješili drugačije (ali očito jedino ispravno). Zbog toga ne nalazi za potrebno da se mojim ocjenama suprotstavi vlastitim argumentima. On naprosto *zna* da moje ocjene nisu točne, jer su svi ti problemi već riješeni i općenito je sve to u preporodu bilo vrlo jednostavno. Npr., na moju ocjenu da je Pavlinović bio »najistaknutija ličnost i izraziti ideolog hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji« Gaćeša jednostavno (»apodiktički«, kako bi rekao) kaže: »Ovo ne stoji.« I izjavljuje: »Najistaknutija ličnost hrvatskog narodnog preporoda bio je sam vođa Narodne stranke Miho Klaić.« Međutim, čini se da Gaćeša ne razlikuje neke termine. Ja nisam rekao da je Pavlinović bio vođa Narodne stranke. Osobno smatram da su u pravu oni historičari koji tvrde da je vodstvo stranke, kao političke organizacije, bilo u rukama Mihe Klaića. Međutim, ustrajem i dalje na ocjeni da je Mihovil Pavlinović bio najistaknutija ličnost i izraziti ideolog hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji u onom smislu u kojem je i Rade Petrović istakao da je Pavlinovićeva historijska zasluga u tome što je prvi od prvaka preporodnog pokreta »osjetio, javno ukazao i borio se za ideju hrvatstva«, što je »prvi ukazao na hrvatstvo [...] kao na ono ime i onu ideju pod kojom treba da se vrši proces osvješćavanja i buđenja Dalmatinaca.«⁹ Pavlinović je nesumnjivo u roku preporoda, tj. odlučne faze u procesu konstituiranja moderne nacionalne svijesti u dalmatinskom građanstvu, svjesno i angažiranije od svih drugih djelovao s ciljem da razvoj nacionalne svijesti usmjeri prema hrvatstvu. U tom pogledu Klaić sigurno ne može stajati ispred Pavlinovića, premda ima zasluga koje na drugačiji, indirektan način nisu bile manje važne za razvitak hrvatske nacionalne svijesti u dalmatinskom građanstvu.

Nadalje, na moju ocjenu da je Pavlinović u prvom razdoblju svoga idejnog razvitka bio »ideolog jugoslovenstva Narodne stranke« Gaćeša ponovo (»apodiktički«) izjavljuje: »To, međutim, nije bio Pavlinović, nego Natko Nodilo, prvi urednik i uvodničar zadarskog *Narodnog lista*, koji je bio ne samo ideolog nego i glavni nosilac južnoslovenske misli u Dalmaciji, o kome postoji odlična monografija Viktora Novaka, objavljena u *Letopisu Matice srpske* i u posebnoj knjizi (Novi Sad 1935).« Prije svega, mene kao dokaz za Gaćešine tvrdnje ni najmanje ne impresionira to što postoji spomenuti esej Viktora Novaka koji je objavljen u *Letopisu Matice srpske* i kao separat. Zatim, ja nisam ustvrdio da Nodilo nije bio ideolog jugoslovenstva Narodne stranke, niti sam rekao da je Pavlinović bio njen jedini ideolog. Ideolozi jugoslovenstva Narodne stranke bili su i Nodilo i Pavlinović, i ne samo oni, a moglo bi se raspravljati (u što nisam ulazio u svojim priložima) jedino o tome tko je od njih i kako zastupao shvaćanja stranke kao cjeline ili pojedinih njezinih dijelova. Međutim, Gaćeša tvrdi (»apodiktički«) da »Pavlinović uopšte nije bio ideolog i teoretičar«, ali i ta njegova tvrdnja ostaje visiti u zraku bez temelja u realnim činjenicama. Naime, Nodilo je u publicističkim člancima znao doista briljantno propagirati i braniti južnoslovensku ideju koju je u sebi nosio. Pavlinović je, naprotiv, imao sposobnosti koje Nodilo u vječitoj hitnji novinarskog rada nije ni mogao ispoljiti. Pavlinović je svoja nacionalna i politička shvaćanja znao teoretski uobličiti,

⁹ *Rade Petrović*, Nacionalno pitanje u Dalmaciji, Sarajevo 1968, 343, 353.

dati im oblik zaokruženog sustava i sistematizirano ih izložiti. To je učinio u članku »O narodnosti obzirom na Jugo-Slovenstvo« koji je 1862/63. tiskan u *Narodnom listu*, u sedam nastavaka s opsegom od blizu tri autorska arka. Tu svoju sposobnost pokazao je i u drugoj fazi svog idejnog razvitka, kad je svoja nova shvaćanja teoretski uobličio, sistematizirao i iznio u programu »Hrvatska misao«. Nodilo nikada nije dospio svoju južnoslavensku koncepciju uobličiti i izložiti onako kako je to Pavlinović učinio u članku »O narodnosti...«.

Suprotstavljajući se dalje mojoj tvrdnji da je Pavlinović bio ideolog jugoslovenstva, Gaćeša tvrdi da je on, naprotiv, bio »pučki tribun i veliki demagog, koji je znao da zatalasa mase u negativnom smislu, raspaljujući šovinističke strasti između Srba i Hrvata i religiozni fanatizam između pravoslavnih i katolika«. Iz te bi formulacije proizlazilo da je Pavlinović i u svojoj jugoslovenskoj fazi raspaljavao šovinističke strasti. Čini se da Gaćeša ipak tako ne misli, jer je i on »akceptirao poznatu podelu« Pavlinovićeve idejnog razvitka na dvije faze i s tim u vezi sliku o Pavlinovićevoj luciferskoj pretvorbi iz anđela jugoslovenstva u sotonu velikohrvatstva i klerikalizma. No, ostavivši to po strani, želio bih zapitati Gaćešu koje su i kolike bile te »mase« kod kojih je Pavlinović svojom demagogijom uspio raspaliti »šovinističke strasti« i »religiozni fanatizam«, kad i površna istraživanja pokazuju da je Narodna stranka i za vrijeme hrvatsko-srpskog sukoba u većini stajala na pozicijama liberalizma i nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba a njezin saborski klub, tj. jedini njen službeni forum, stav o nacionalnom jedinstvu i tada unosio u stranačke programe.

3.

Gaćeša je priliku što ocjenjuje moj tekst u kojem govorim samo o Pavlinovićeve nacionalno-političkim shvaćanjima iskoristio da mi predbaci (kao što sam već spomenuo) da »prelazim ćutke« preko Pavlinovićeve klerikalizma. S druge strane, koristi se podacima koje sam donio na drugom mjestu (u raspravi u *Historijskom zborniku*) te i mojim argumentima dokazuje ono preko čega u prilogu koji ocjenjuje »prelazim ćutke«. U raspravi u *Historijskom zborniku* zaključio sam da su Pavlinovićeve socijalna shvaćanja konzervativna, izložio sam klerikalne elemente njegovih shvaćanja, ocijenio sam da ona ne nose obilježja političkog klerikalizma i konstatirao da Pavlinovićeve katolicizam nije bio uperen protiv pravoslavlja. Gaćeša uzima neke podatke iz te rasprave, ali od te ocjene ništa ne spominje. On, čini se, nije mogao shvatiti da sve što sam rekao može ići zajedno te je odsjekao kako je Pavlinović bio jednostavno klerikalac i sve ono što po njemu s tim ide.

Gaćeša nije spomenuo ni moju ocjenu kako Pavlinović svojom teorijom o hrvatskom političkom narodu nije Srbima u Hrvatskoj odricao srpsku nacionalnu pripadnost. Tom teorijom Pavlinović je, kao što sam ocijenio, od Srba u Hrvatskoj zahtijevao da pristanu uz hrvatsku državnu ideju. Drugim riječima, zahtijevao je da ne prihvate velikosrpsku državnu ideju koja je u buduću veliku Srbiju uz Bosnu i Hercegovinu uključivala i dijelove Hrvatske. Gaćeša čitaoc ne obavještava kakvom se mom zaključku suprotstavlja kad inzistira na ocjenama da je Pavlinović bio ekstremni šovinizist. On samo objašnjava da »Stančić pokušava da objasni Pavlinovićeve teoriju o 'hrvatskom političkom narodu'«, ne rekavši kako to pokušavam učiniti. A za točnost moga objašnjenja sasvim

je irelevantno je li ta teorija Pavlinovićev »originalni izum« ili »kopija« teorije o mađarskom političkom narodu. Ako sam tu činjenicu morao »imati u vidu«, Gaćeša je prije toga morao uočiti moju napomenu u prilogu koji ocjenjuje da je »pojam političkog naroda nužno [...] povezan s državnim pravom«, da je taj pojam bio u upotrebi i u sjevernoj Hrvatskoj »u različitim interpretacijama koje su išle od priznanja do negiranja srpskog naroda u Hrvatskoj«, tj. da on nije nikakav ni Pavlinovićev ni hrvatski specijalitet.¹⁰

Uzroci zbog kojih se Pavlinović od nacionalnog jugoslovenstva počeo okretati prema hrvatstvu i zbog kojih se općenito počeo oslanjati na hrvatsko državno pravo dublji su i imaju svoju socijalnu osnovu.¹¹ Problemi nacionalne integracije građanskog sloja koji je Pavlinović zastupao bili su uzrokom nastanka onog dijela njegove teorije o hrvatskom političkom narodu što graniči s identificiranjem državne i nacionalne pripadnosti. Pavlinović ipak tu granicu nikad nije prešao jer je Srbima u Hrvatskoj dosljedno priznavao pravo da sebe, svoj narod, jezik, vjeru i pismo nazivaju srpskim imenom. Iz unutrašnjih potreba toga sloja nastao je i određeni, tek kasnije jasno izraženi ekspanzionizam prema Bosni. U programu »Hrvatska misao« Pavlinović je dopuštao mogućnost podjele Bosne ili njenog pripajanja u cjelini bilo Hrvatskoj bilo Srbiji i tek je kasnije počeo isticati isključivo hrvatsko pravo na Bosnu. Međutim, postoje i neki elementi Pavlinovićevih shvaćanja koji nisu nastali organski, već su bili reakcija na vanjske poticaje. U prilogu koji Gaćeša ocjenjuje zadržao sam se na pitanju zašto je Pavlinović od 1866. počeo hrvatsko državno pravo upotrebljavati ne samo u borbi za ujedinjenje i samostalniji položaj hrvatskih zemalja unutar Habsburške Monarhije, nego također inzistirati da Srbi u Hrvatskoj priznaju svoju pripadnost hrvatskom političkom narodu, tj. da prihvate hrvatsku državnu ideju; zašto je počeo zahtijevati i od Srbije da, respektirajući hrvatsko državno pravo, odustane od težnje za okupljanjem sveg srpstva, tj. i onog dijela srpskog naroda koji živi u hrvatskim zemljama; i zašto je smatrao potrebnim da žestokim argumentima pokuša dezavuirati Srbiju kao moguće središte bilo srpskog bilo jugoslavenskog ujedinjenja. Ocijenio sam da je takav Pavlinovićev postupak bio reakcija na velikosrpsku nacionalnu i političku ideju koja se počela manifestirati među Srbima u Dalmaciji i drugdje i koja je svoje pretenzije prostirala preko velikog dijela hrvatskog etničkog tijela i državnog teritorija. No, za čitaoce Gaćešine ocjene te moje konstatacije ostat će samo misteriozni »izvesni zaključci«. Gaćeša ih ne želi spomenuti, ali suptilnom, tobože znanstvenom, tehnikom nastoji srušiti argumente koji govore njima u prilog. Tako moju konstataciju da se velikosrpska ideja pojavila u Dalmaciji dok je još Pavlinović pristajao uz nacionalno jugoslovenstvo nastoji najprije omalovažiti. Zato tvrdi kako sam svoje »izvesne zaključke« nastojao potvrditi tako što sam »iščeprkao (sic! N. S.) nekoliko beznačajnih napisa« iz Miletićeve *Zastave*. Druge argumente proglasio je nevažecim jer su uzeti iz beogradskog režimskog tiska. Treće nije spomenuo. Nakon toga je mirne savjesti ustvrdio kako su moji »izvesni zaključci« netočni jer se — »ne baziraju na činjenicama«!

Gaćeša tvrdi da su članci iz *Zastave* na koje se pozivam »beznačajni« zbog toga što su potekli od »spoljašnjih saradnika i povremenih dopisnika sa terena« i što se u njima »polemiše sa pojedinim saradnicima i dopisnicima nekih hrvatskih nacionalističkih listova«. To bi imalo značiti da se o stavu urednika i ured-

¹⁰ »Dalmacija 1870«, 252.

¹¹ O tome sam nešto rekao u nav. prilogu u bilj. 4.

ništva ne može zaključivati na temelju onoga što su u list uvrstili a što nisu sami napisali. Međutim, koliko znam, urednik ne piše samo uvodnike, nego vodi i nekakvu uređivačku politiku lista, pa članci s čijim se političkim stavom uredništvo ne slaže završavaju u košu, a ostali dopijevaju na stranice lista i uredništvo iza njih stoji.

Ukoliko je riječ o važnosti članaka iz *Zastave*, kojima se služim, na Gaćešinu nesreću od četiri članka samo je jedan »dopis sa terena«. Naslovljen je »Iz srbskog primorja« (tj. iz Dalmacije), a potekao je po svoj prilici iz pera Laze Tomanovića. U tom »beznačajnom« dopisu »beznačajnog« suradnika prvi put se (1867) javno govori o potrebi osnivanja zasebnog srpskog lista u Dalmaciji. Preostala tri nastala su 1866, prvi kao prikaz dotadašnjeg rada i stranačkih odnosa u Hrvatskom saboru, a preostala dva u vezi sa zahtjevom M. Politica-Desančića u ime srijemske županije da Hrvatski sabor (što je naredne godine i učinio) prizna ravnopravnost srpskog naroda i imena u trojednici. Očito o Miletiću i uredništvu *Zastave* imam bolje mišljenje nego Gaćeša, jer ne vjerujem da bi oni u vezi s problematikom koju je pokrenuo Politov prijedlog, važnom i osjetljivom i za srpski narod i za srpsko-hrvatske odnose, dopustili da članke, i to »beznačajne«, pišu nekakvi »spoljašnji saradnici i povremeni dopisnici sa terena«. Da je Gaćeša kojom srećom »čepkroo« po *Zastavi* (podaci o člancima nalaze se u bilješkama moje rasprave u *Historijskom zborniku*) našao bi da su sve to poveliki članci (jedan se proteže u dva a jedan u tri nastavka) i da im je uredništvo u dva navrata dalo istaknuto mjesto smjestivši ih na naslovnoj strani lista. To govori o važnosti koju im je uredništvo pridavalo i o slaganju sa stavovima (o kojima kasnije) koji se u njima iznose.

Da bude još gore, oba posljednja »beznačajna« članka iz 1866. napisao je sam Miletić. U članku »Srbstvo u trojednoj kraljevini« Miletić je, u povodu spomenutog Politova zahtjeva, objasnio što razumijeva pod priznanjem ravnopravnosti srpskog naroda i imena u trojednici i formulirao, kako je rekao, »jezgru želja i zahtevanja naroda srbskog u trojednoj kraljevini«. ¹² Članak nije potpisan, ali ga je *Pozor*, polemizirajući s njim, pripisao Miletiću a *Zastava*, spominjući to atribuiranje, nije pomekla Miletićevo autorstvo. ¹³ Drugi članak, pod naslovom »I opet Srbi u troj. kraljevini«, ¹⁴ odgovor je na *Pozorovu* reakciju na članak »Srbstvo u trojednoj kraljevini«, a zapravo je razrada nekih stavova iznesenih u njemu te s njim čini cjelinu i ne može biti sumnje da ga je također napisao Miletić.

Od svih članaka u *Zastavi* samo je posljednji ujedno polemika s hrvatskim tiskom, i to ne s nekim »hrvatskim nacionalističkim listovima« (Gaćeša pluralnim oblikom kao da želi stvoriti utisak o množini takvih hrvatskih listova) nego s narodnjačkim *Pozorom*. Ne želim se zadržavati na stavovima koje je *Pozor* tom prilikom iznio, ali nisam ipak siguran da bi Gaćeša mogao odgovorno ustvrditi kako je izričito *Pozor* bio »hrvatski nacionalistički list« i da bi tome odgovarajući epitet mogao prenijeti na pisca odnosnog članka. Reagirajući na Miletićeve zahtjeve i tumačenja u članku »Srbstvo u trojednoj kraljevini«, *Pozor* je u br. 106. od 23. III 1866. donio članak »Srbski zahtjevi u trojednoj kraljevini«. Članak je potpisan siglom -č-. Pet brojeva i šest dana kasnije, u br. 111. od 29. III 1866, počeo je u *Pozoru* izlaziti niz članaka pod naslovom »Ustavna

¹² [S. Miletić], Srbstvo u trojednoj kraljevini, *Zastava*, 1866, 2. III.

¹³ [S. Miletić], I opet Srbi u troj. kraljevini, *Zastava*, 1866, 24. III.

¹⁴ N. dj., *Zastava*, 1866, 17. III; 20. III; 24. III.

razmirica u Ugarskoj i trojednoj kraljevini« potpisan istom siglom. *Zastava* je registrirala da je autor tog niza članaka »kao što kažu: Rački«. ¹⁵ Tade Smičiklas, biograf F. Račkog, također je Račkom pripisao autorstvo članka »Ustavna razmirica«, ¹⁶ a članak je uvršten i u najnoviju bibliografiju F. Račkog. ¹⁷ Nije ni najmanje vjerojatno da bi uredništvo *Pozora* u tako kratkom razmaku, u tako važnim stvarima i u obliku uvodnika moglo objelodaniti pod istom siglom članke različitih autora. Zbog toga možemo sasvim pouzdano reći da je Rački napisao i članak »Srbski zahtjevi u trojednoj kraljevini«. Nakon toga možemo također konstatirati da su u polemici između *Zastave* i *Pozora*, u povodu Politova zahtjeva Hrvatskom saboru, sudjelovale najistaknutije osobe tadašnje srpske i hrvatske politike — s jedne strane S. Miletić a s druge F. Rački.

To su, dakle, podaci o člancima iz Miletićeve *Zastave* na kojima sam temeljio svoje zaključke. Neki od njih su upravo — »Miletićevi uvodnici«. Što nakon te konstatacije ostaje od Gaćešine tvrdnje da je »Stančić [...] iščeprkao nekoliko beznačajnih napisa spoljašnjih saradnika i povremenih dopisnika sa terena, u kojima se polemše sa pojedinim saradnicima i dopisnicima nekih hrvatskih nacionalističkih listova, i na osnovu tih efemernih napisa pokušao da izvuču izvesne zaključke, koji se ne baziraju na činjenicama? U svemu tome je najžalosnije što je Gaćeša i ovdje mogao izbjeći najgrublje pogreške na najjednostavniji način — da se ponašao kao historičar koji piše na temelju relevantne građe a ne na temelju domišljanja.

Sve te neuspjele trikove Gaćeša je izveo u strahu od moga navodnog pokušaja da prikazem »čak i Miletićevu *Zastavu* kao — velikosrpski list«. No, Gaćeša ovdje puše na hladno, jer o *Zastavi* nigdje nisam takvu ocjenu napisao niti sam uopće pokušao dati ocjenu Miletića i njegove *Zastave* u cjelini. Međutim, kad već Gaćeša pokreće tu problematiku, spomenut ću kako smatram da bi u pogledu nacionalnih i političkih stavova koji zadiru u problem hrvatsko-srpskih odnosa bilo potrebno dati kompleksniju i neidealiziranu ocjenu Miletića i njegove *Zastave*. Miletić je bio političar izuzetnog formata, načelnosti i ličnog poštenja, s pozitivnim osobinama izuzetnog nacionalnog borca, ali je bio srpski građanski političar koji se rukovodio nacionalnim i političkim interesima srpskog građanstva. Da je bilo drugačije, Miletić ne bi mogao za liberalno srpsko građanstvo postati pojmom kakvim je za nj bio i kakvim se kasnije u političkoj tradiciji održao i idealizirao od naših dana. U skladu s tim interesima on je težio prvenstveno za rješanjem srpskog pitanja, a rješenje srpskog pitanja kao dijela jugoslavenskog pitanja bilo je za nj jedna alternativna toga rješenja. Bio je pristaša sjedinjenja zemalja trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije unutar Habsburške Monarhije i državnog ujedinjenja Hrvata i Srba nakon propasti Monarhije, ali ni jedno ni drugo nije za nj bilo apsolutni postulat.

Miletić se izjašnjavao u prilog »zajedničke federisane srpske i hrvatske države u budućnosti«, ali ako želimo ocijeniti takav načelni stav moramo najprije utvrditi što je on zapravo razumijevao pod »hrvatskom državom u budućnosti«. U postojećoj situaciji, tj. ne očekujući skoro rješenje istočnog pitanja u cjelini a s njime i raspad Habsburške Monarhije, Miletić je, doduše, zagovarao sjedinjenje trojednice te je pisao: »mi kao što nezaziremo od združenja Krajine sa trojnom

¹⁵ »Pozor« o ustavnoj razmirici u Ugarskoj i tr. kraljevini, *Zastava*, 1866, 3. IV.

¹⁶ T. Smičiklas, *Život i djela dra Franje Račkoga*, Djela JAZU XV, 1895, 40.

¹⁷ J. J. Strossmayer, *F. Rački*, Politički spisi (prir. V. Koščak), Zagreb 1971, 530.

kraljevinom, tako ne ni od združenja Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, kao sastavnom delu kraljevina«. Međutim, on je za tu političku tvorevinu upotrebljavao nazive »trojedinica«, »trojedna« ili dapače samo »trojna kraljevina«, »kraljevina Slavonija Hrvatska i Dalmacija«, a nikada Hrvatska. Štoviše, protivio se tome što »mlogi 'Trojedinicu' i 'Hrvatsku' za jedno drže«. ¹⁸

Iza Miletićeva protivljenja nazivu »Hrvatska« za trojedinicu stajao je određeni politički program. Taj program temeljio se na Miletićevu shvaćanju nacionalnog razvitka u srpsko-hrvatskoj etničkoj masi i s tim u vezi nacionalnog sastava trojedinice. Ono je bilo u skladu s jezično-nacionalnim koncepcijama Vuka S. Karadžića. I Miletić je, poput Karadžića, jezični kriterij (zapravo pripadnost jednom od triju srpsko-hrvatskih narječja) uzimao kao mjerodavan pri određivanju nacionalne pripadnosti. Za nj je najlogičniji zaključak bio da su svi štokavci Srbi, kajkavci Slovenci, a čakavci ostaci starih Hrvata. Ipak, priznajući kako stvari »faktično« stoje i zanemariivši čakavce kao malobrojne, Miletić je stanovništvo trojedinice po jezičnom i vjerskom kriteriju te po stanju nacionalne svijesti dijelio u tri grupe. U prvu skupinu stavio je štokavce pravoslavne vjere za čiju srpsku nacionalnu pripadnost nije ni pomišljao da se može dovesti u sumnju. U drugu je ubrojio kajkavce čiji jezik naziva »kajkavsko-slovenskim«, ali čiju hrvatsku nacionalnu pripadnost ipak ne osporava. Treću skupinu čine štokavci katolici koji su »od Srbalja verom, a od Hrvata (tj. kajkavaca; N. S.) jezikom različni«. Miletić je smatrao da je, prema jezičnim kriterijima koje je prihvaćao, i ta skupina dio srpskog naroda, ali kod nje još nije nalazio srpske nacionalne svijesti. Pripadnici te skupine, po Miletiću, u odnosu prema hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj pripadnosti »drže se neutralno«, a nazivaju se regionalnim imenima, »Slavoncima ili Dalmaticincima«. Miletić priznaje da među njima ima onih koji se »hoće Hrvatima da zovu«, ali to nikako ne može uskladiti s logikom svojih jezičnih kriterija te mu se postojanje Hrvata štokavaca čini »absurdnost«. »Nemogu Hrvatima — pisao je — u isti ma[h] biti i oni koji štokavsko-srbskim, i oni koji kajkavsko-slovenskim jezikom govore; tu absurdnost mogu Hrvati stranom svetu nametnuti, ali srbskom zdravom razumu nikad i doveka.« Prihvativši činjenicu da Hrvati štokavci postoje usprkos kriterijima prema kojima bi oni morali biti Srbi, Miletić nije dopuštao da se zbog njih čitava skupina štokavaca katolika naziva hrvatskim imenom. »Mi držimo — pisao je — da je sve, što je našega jezika (tj. štokavskog narječja; N. S.) pravoslavno, da je sve to Srbini; a ima ji[h] sila katoličke vere, koji su Srbi, pa je samo među tima i Hrvatima teško liniju povući, i neostaje drugo, nego da njihova svest, njihova volja sad, ili u budućnosti presudi.« Želio je ukloniti čimbenike koji su mogli utjecati na daljnje usmjeravanje štokavaca katolika prema hrvatskoj nacionalnoj svijesti. Isticao je da Hrvati kajkavci i oni štokavci koji se osjećaju Hrvatima »nemaju pravo prejudicirati Slavoniji i Dalmaciji, kako će se narod zvati, koje li ime — srbsko ili hrvatsko primiti«, a nazivu »Hrvatska« i općenito »hrvaćenju« trojedinice protivio se zbog toga da štokavci katolici u Slavoniji i Dalmaciji »nebudu izključivom političkom važnošću hrvatskog imena prisiljeni, sad ili u buduće hrvatsko ime primiti, nego da mogućnost i drugog čega imaju«. ¹⁹

¹⁸ [S. Miletić], Dalmacija i Boka, Krajina i Srem, *Zastava* 1871, 17. III. Ni taj članak nije potpisan. Njegovo autorstvo s pravom pripisuje Miletiću K. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760–1914*, Novi Sad 1973, 210.

¹⁹ Miletić, I opet Srbi ..., *Zastava*, 1866, 17. III; 24. III.

Prema tome, Miletić je smatrao da ime »Hrvatska« mora ostati u upotrebi samo za teritorij na koji je državnopravnim razvitkom tada bilo ograničeno, tj. samo za kajkavsko područje. Respektirao je postojanje Hrvata štokavaca, ali je u interesu razvoja srpske nacionalne svijesti među štokavcima katolicima odbacivao naziv »Hrvatska« za teritorij Slavonije i Dalmacije. To je razlog zbog kojeg je upotrebu hrvatskog imena kao državnog i nacionalnog preko granica kajkavske Hrvatske ocjenjivao kao »hrvaćenje« trojednice.

U okviru takvih nacionalnih shvaćanja postaju jasniji motivi i pravi sadržaj političkog programa Srba u Hrvatskoj kako ga je 1866. formulirao Miletić. On je smatrao da Srbi u Hrvatskoj ne mogu biti zadovoljni time što žive u državi čije je javno, državno pravo hrvatsko, premda — kao što su isticali hrvatski političari — uživaju sva građanska i politička prava te u tom pogledu nisu ni u čemu uskraćeni ili neravnopravni. Svoj stav obrazlagao je riječima: »Dok su možda u trojednoj kraljevini bili sami Hrvati donde je država, i narod, i javno pravo, i sabori mogli hrvatsko ime nositi; Sad pak nije tako. [...] Ko nije sam kadar svoju zemlju braniti, i obrađivati, nego i druge u pomoć pozove, taj mora s njima i to kao s ljudima građanska, kao narodima narodna prava — ili tako zvano javno, državno pravo deliti.« Zato je zahtijevao da Hrvatski sabor, kao nosilac suvereniteta trojednice, prizna ne postojanje Srba u Hrvatskoj kao naroda, nego da u javnopravnom, državnopravnom pogledu prizna ravnopravnost Srba i Hrvata u trojednici. U tom smislu je 1866. tumačio i zahtjev M. Polita-Desančića i srijemske županije Hrvatskom saboru rekavši: »Srbstvo dakle u trojednoj kraljevini želi, ne da sabor ekzistenciju — biće — srbskog naroda i imena prizna na što on ni nadležan nije, nego želi ono čega priznanje, i uvaženje u političnu sferu, dakle upravo i u dužnost sabora spada, i što se ne sastoji samo u imenu i ravnopravnosti naroda i imena, nego u stvari i u posljedicama načela ravnopravnosti.« Njegov prvi zahtjev bio je »da sabor trojedne kraljevine prizna i uzakoniti dade, da je srbski narod u trojednoj kraljevini Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji isto tako politično ravnopravan kao i drugi (tj. hrvatski; N. S.) narod u državi«. Iz zadovoljenja toga zahtjeva proizišlo bi kao posljedica »da se narod trojedne kraljevine ni politično nenazivlje ma i kakvim isključivim (tj. hrvatskim; N. S.) imenom«. Drugim riječima, Miletić je zahtijevao od Hrvatskog sabora da donese zakonski zaključak kojim bi proglasio da politički narod trojednice (to je »narod trojedne kraljevine« kad se »politično nazivlje«) nije samo hrvatski nego srpsko-hrvatski.²⁰

Miletić nije zastao na zahtjevu za načelnim priznanjem srpsko-hrvatskog političkog naroda, već je zahtijevao i »da se unutrašnji organizam trojedne kraljevine tako ustroji, da pored političkog jedinstva države u zakonodavstvu, i svekolikoj upravi, rečena narodna ravnopravnost praktičnu važnost dobije«. A dobila bi je tako da u postojećim županijama, kotarima i općinama u kojima su Srbi u većini postane službenim »srbski jezik s ćirilskom pismenicom« i da više oblasti s nižima saobraćaju ćirilicom. To bi trebalo važiti i za Vojnu krajinu i Dalmaciju nakon njihova sjedinjenja s Hrvatskom i Slavonijom, dapače trebalo bi »ovo načelo da bude merilo i ključ pri obrazovanju novi[h] županija« u njima nakon sjedinjenja. Pošto je smatrao da »gotovo polovinu« stanovništva trojednice čine Srbi, razumljivo je da je Miletiću srijemska županija bila samo »za sad jedina županija srbska«. Nadalje, Miletić je zahtijevao da među visokim činovnicima koje imenuje vlada »Srbi u srazmernosti broja svoga zastupljeni budu« i »da

²⁰ Miletić, Srbstvo ...

Srbi imaju pravo na srazmernu zemaljsku pomoć za sva zavedenija, za koja i Hrvati, gde nema ili nemože biti zajedničkog uživanja». Konačno, zahtijevao je »da državna vlast nadzor svoj na crkvene i školske stvari posredstvom Srbalja izvršuje.«²¹

Miletić je, dakle, zahtijevao uvođenje autonomije za Srbe u Hrvatskoj, od najnižih do najviših upravnih jedinica, koja bi, prema njegovu shvaćanju, u ujedinjenoj trojednici obuhvatila »gotovo polovinu« njezina stanovništva. Rački je, odgovarajući na Miletićev članak i Politov prijedlog Hrvatskom saboru, odbacio sve njihove zahtjeve. Pri tom je polazio od uvjerenja o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, od činjenice o faktičnoj nacionalnoj i vjerskoj ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj, te od principa o državnom jedinstvu trojednice. Smatrao je da Srbi nemaju razloga zahtijevati garancije za svoju ravnopravnost i naveo podatke koji pokazuju da na najvišim upravnim i sudskim položajima Srba ima razmjerno i više nego što bi odgovaralo broju srpskog stanovništva u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Odgovarajući na zahtjev da se i srpske ustanove razmjerno financiraju iz zemaljskih fondova kao i hrvatske, Rački je upozorio da u Hrvatskoj ne postoje jedinstveni fondovi iz kojih se financiraju katoličke i pravoslavne vjerske i školske ustanove, već da se prve financiraju iz ugarsko-hrvatskih i hrvatskih zemaljskih fondova a druge iz fondova kojima raspolaže srpski narodno-crkveni kongres u okviru srpske crkveno-školske autonomije. Smatrao je — govoreći konkretno o školama — da bi Srbi imali »svoj školski i crkveni fond združiti s našim, pak neka se iz ovoga obćenitog fonda, koji bi se stavio pod upravu domaćih oblasti, uzdržavaju jednakom mjerom sva hrvatska i slavonska učilišta«, a zahtjev da državne vlasti kontrolu crkvenih i školskih poslova obavljaju »posredstvom Srbalja« imao bi po njemu smisla tek kad bi srpske škole bile izuzete ispod kontrole srpskoga narodno-crkvenog kongresa i prema državnim vlastima stavljene u odnos u kakvom se nalaze i hrvatske škole. Rački se suprotstavio i dvama prvim, najvažnijim Miletićevim zahtjevima. U priznanju srpsko-hrvatskoga političkog naroda vidio je priznanje ne jednog srpsko-hrvatskog suvereniteta, nego dvaju odvojenih suvereniteta, srpskog i hrvatskog, u trojednici. Konkretizaciju toga čina vidio je u ispunjenju daljnjeg zahtjeva, u upravnom razdvajanju trojednice na njen hrvatski i njen srpski dio i pretvaranju nekih upravnih jedinica u srpske nacionalne teritorije koji mogu — nastupajući prema drugim državnopravnim cjelinama samostalno, kao »srpski municipiji« — ignorirati suverenitet trojednice. Smatrao je, dakle, da su ti zahtjevi upereni protiv integriteta trojednice i da proizlaze iz nepriznavanja nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba te je — ostavljajući slobodu svakome u trojednici da se diči svojim srpskim imenom — poručivao: »Samo nećemo nikada dopustiti, da se pod tim (srpskim; N. S.) imenom ruje i snuje proti državnom obstanuku trojedne kraljevine, ili da se iz toga imena izvadaju posljedice koje nisu prama narodnom jedinstvu naroda hrvatskoga i srbskoga, komu je biljeg jedan jezik.«²²

Na tome pitanju sukobile su se koncepcije vodećih slojeva hrvatskog i srpskog građanstva. Ne ulazeći sada u analizu shvaćanja F. Račkog, koja također nose biljeg svoga vremena i društva, treba konstatirati da Miletićevo poimanje nacionalnog sastava trojednice i programa njena unutrašnjeg preuređenja pokazuje kako on pod »hrvatskom državom u budućnosti«, kao dijelom »zajedničke

²¹ Isto.

²² F. Rački, Srbski zahtjevi u trojednoj kraljevini, Pozor, 1866, 23. III.

srpske i hrvatske države«, nije razumijevao trojednicu u cjelini. Nju ni tada nije htio nazivati Hrvatskom jer nije želio da se hrvatski politički individualitet identificira s državnim teritorijem trojedinice.

Iz toga je proizlazila i Miletićeva ocjena jugoslovenstva Strossmayerove Narodno-liberalne stranke. On se jugoslovenstvu strossmayerovskog tipa otvoreno suprotstavljao. Štoviše, god. 1866. tvrdio je da je jugoslovenstvo stranke »kojoj je vladika Štrossmajer na čelu« politika koja svjesno teži za posrednim pohrvaćenjem Srba: »Pre dok nisu toliko maha imali, govorahu (vođe Strossmayerove stranke; N. S.) o Jugoslovenstvu, Jugoslovenima, da bi se srbsko ime, srbska svest uspavala, dok bi pod onom ljuskom jezgra Hrvatstva sazrevala, pa da se ujedanput pokaže u sjajnosti velikohrvatstva.« Isto je tako težnji Strossmayera (a toj je težnji u prvoj fazi svoga idejenog razvitka bio zagovornikom i Pavlinović) da Hrvatsku i Zagreb učini središtem kulturnog života Južnih Slavena pripisivao velikohrvatske krajnje ciljeve: »Ova stranka (Strossmayerova; N. S.) na to ide, da Hrvatsku, hrvatsko ime, Zagreb, načini središtem ne samo Slavonije i Dalmacije nego i celog južnog Slavenstva; ide na to, da najpre svu trojednu kraljevinu pohrvati, pa onda Bosnu, Hercegovinu, i t. d. u to kolo uvuče, i veliku Hrvatsku, naravno ne nekrštenu prekokarpatsku, nego južnu katoličku stvori.«²³

Te ocjene otkrivaju razloge zbog kojih je Miletić odbacivao strossmayerovsko jugoslovenstvo. On je u njemu vidio takmaca srpskoj nacionalnoj i državnoj ideji na području koje je smatrao isključivo srpskim.

Rački je, reagirajući na epitet »velikohrvatski« za politiku stranke kojoj je i sam bio jedan od vođa, sažeto formulirao svoje shvaćanje ciljeva hrvatske politike i uloge Hrvatske (i Srbije) u procesu jugoslovenskog ujedinjenja. »Ako velikohrvatska politika sastoji se u tom, da se brani državno pravo trojedne kraljevine na sve strane; da se razciepana uda naše trojedinice sjedine u jedno državno tielo i da se ovomu tielu pribave nuždna jamstva za obstanak i razvitak; da se trojedinici sačuva karakter hrvatski, koji joj je udaren od tisuće godinah — onda se ponosimo što tjeramo veliko-hrvatsku politiku i ponosimo se imenom veliko-hrvatskim. Mi nećemo ni braći srpskoj u kneževini zamjeriti, ako u ova k ovom smislu svoje sile posvete veliko-srpskoj politici. S ove strane Hrvatstvo, s one strane Srbstvo može hrvatskomu i srbskomu narodu prokrčiti put na slavenskom jugu do bolje i slavnije budućnosti.«²⁴

Iste, 1866. godine u *Zastavi* je tiskan članak M. Polita-Desančića koji je nadopunio Miletića pokazujući ne samo čemu se *Zastava* protivio u strossmayerovskom jugoslovenstvu, nego i kako zamišlja ulogu hrvatskog i srpskog građanstva u radu na stvaranju zajedničke države. I Polit se protivio tipu strossmayerovskog jugoslovenstva svodeći ga pri tom na težnju za ujedinjenjem Južnih Slavena pod hrvatskom »prividnom« autonomijom unutar Habsburške Monarhije. Tom »pravcu Hrvata« suprotstavio je »srbsku politiku« koja je »svagda shvaćala budućnost jugoslovenstva u slici onoj, za koju je Crna Gora i Srbija krv prolevala«. Kao jedino pravo jugoslovenstvo suprotstavio mu je »politički pravac« koji je išao za tim da se »ono što je Crna Gora održala i Srbija izvojevala kao zametak na dalje razširi«. Nije, dakle, vidio mjesta za zasebnu politiku hrvatskog građanstva u radu na ujedinjenju Južnih Slavena. Zbog toga je mogućnost uspostavljanja sloge između Hrvata i Srba vidio samo onda »kad jednom Hrvatima stanu terati pravu narodnu politiku«. To je praktički značilo,

²³ Miletić, Srbstvo ...

²⁴ Rački, Srbski zahtjevi ...

kad hrvatsko građanstvo odustane od svog jugoslavenstva koje je pretpostavljalo mogućnost postojanja više centara jugoslavenskog okupljanja, dapače njihova političkog individualiziranja koje ne bi smetalo ni procesu ujedinjavanja ni normalnom životu buduće jugoslavenske zajednice, i kad prihvatiti onaj »politički pravac« koji je proces južnoslavenskog ujedinjavanja vidio u širenju Srbije kao »zametka« političkog individualiteta kojemu bi se imali prikloniti svi ostali. Tek tada će, kaže Polit, »hrvatska politika biti srbska, a srbska hrvatska i onda će nastati prava sloga među Srba i Hrvata«. ²⁵

Kako ni hrvatsko građanstvo okupljeno oko Strossmayera ni srpsko građanstvo okupljeno oko Miletića i njegove *Zastave* nije odustajalo od svojih nacionalnih i političkih koncepcija, povremeno je dolazilo do kriznih situacija u njihovim međusobnim odnosima i tada je Miletić izlazio s rezervnom alternativom rješenja srpskog pitanja. Kad su strossmayerovski orijentirani hrvatski političari odbijali stav da su štokavci katolici Srbi, napose kad su s tim u vezi isticali da je trojedinica najvećim dijelom hrvatska zemlja te ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom zahtijevali u ime hrvatskoga nacionalnog ujedinjenja ili kad se nisu mirili s pasivnom ulogom u procesu ujedinjenja Hrvata i Srba, Miletić je reagirao osjećajući to kao opasnost po srpski narod i misiju Srbije kako ju je sam zamišljao. Suprotstavljajući se nacionalnim shvaćanjima i politici Strossmayerove stranke, koje je ocjenjivao kao »hrvaćenje« i trojednice i preko granica trojednice, Miletić je iznio alternativu zasebnog rješenja srpskog pitanja, mimo hrvatskog, tj. i izvan jugoslavenskog pitanja. Hrvatskom građanstvu otvoreno se prijeto da pri takvoj alternativi, koja bi se ujedno temeljila na ideji o ujedinjenju svih Srba, hrvatski interesi neće biti uzeti u obzir. Tako je 1866. u svojoj *Zastavi* objavio članak Jovana Pavlovića, kasnijeg urednika *Pančevca*, koji je u povodu spomenutog Politova zahtjeva poručivao Hrvatskom saboru kako mu je svejedno hoće li ili neće priznati postojanje srpskog naroda u trojedinici, jer o tome ne ovisi njegova egzistencija. Zato je članove odbora koji je na prijedlog J. Subotića po ustaljenoj proceduri morao razmotriti Politov zahtjev i saboru predložiti zaključak (Pavlović kaže da je odbor imao zadatak da »opredeli« što je srpstvo u Trojedinici), pozivao »neka se malo prošetaju po Kragujevačkim arsenalima kroz šumu pušaka i topova, koji će nekad, kad dođe 'zeman' da se potpraše, grmljavinom i rikom svojom 'opredeljivati' šta je Srpstvo, što li ime srpsko«. ²⁶

Sličnu prijetnju izustio je i Miletić 1871. u toku polemike o sudbini Dalmacije nakon što je Narodna stranka ondje dobila većinu na izborima za sabor. Odgovarajući *Zatočniku*, nasljedniku *Pozora*, koji nije dopuštao da se može raspravljati o pravu Dalmacije na sjedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom, tj. da se može dovesti u pitanje jedinstvo zemalja trojednice, Miletić je to pitanje postavio ne kao problem političkog odnosa triju ili više pokrajina nego kao problem političkog odnosa dvaju u njima nastanjenih naroda. Premda je bio uvjeren »da se u trojnoj kraljevini Srbi i Hrvati zbog smese nemogu ni deliti i da im je sudba i budućnost zajednička« on je »Hrvate« (tj. Strossmayerove narodnjake), pozivajući ih da paze na ravnopravnost srpskog naroda, upozoravao neka ne zaborave »da je pored hrvatskog i srbsko pleme sastavni deo trojedne kraljevine — inače su i zemlje gde su Srbi, delovi trojedne kraljevine donde, dok narodu u njima bude volja«. To je najava mogućnosti da se neki krajevi Hrvatske naseljeni Srbima državnopravno izdvoje iz trojednice. Miletić:

²⁵ [M.] P[olit]—D[esančić], Sloga sa Hrvatima, *Zastava*, 1866, 13. VIII.

²⁶ Jovan Pavlović, »Opredeljenje« srpstva, *Zastava*, 1866, 13. III.

je išao i dalje. U vezi s mogućnošću da »Hrvati« (to se opet odnosi na Strossmayerove narodnjake) počnu raditi u cilju stvaranja Velike Hrvatske pisao je: »Mi smo prijatelji zajedničke federisane srpske i hrvatske države u budućnosti. Zato ako bi Hrvati drugom stazom pošli i hteli oko sebe prikupljati sve što god bi, bilo svojom snagom bilo pomoću tuđe snage, prikupiti mogli, i ako bi oni od južni[h] plemena, bilo s ove bilo s one strane, otkidali da se nekad sunčaju na suncu velikohrvatske države — to ćemo mi, ili koji za nama dođu, odlučivati što je srpsko, pa kako bilo.«²⁷

Zastava je, dakle, i kroz usta svog urednika Svetozara Miletića i kroz usta drugih suradnika izražavala odlučnost srpskog građanstva da za buduću državu, koja će obuhvatiti sve Srbe, sačuva sve ono što su po vlastitom uvjerenju smatrali srpskim, bez obzira na to kako će se riješiti srpsko pitanje, da li zajedno s hrvatskim ili samostalno. Spoznaja o »faktičnom« stanju nacionalne svijesti, tj. o ispremiješanosti Hrvata i Srba i o nemogućnosti da se povuče oštra granica između hrvatskoga i srpskog nacionalnog teritorija na području trojednice, razlog je zbog kojeg se Miletić teško odlučivao na soluciju koja bi išla za razbijanjem trojednice. A shvaćanje o »absurdnosti« da Hrvati mogu »u isti ma[h] biti i oni, koji štokavsko-srbskim, i oni koji kajkavsko-slovenskim jezikom govore«, uz pretpostavku da će se do dovršetka svoje nacionalne kristalizacije većina štokavaca katolika opredijeliti za srpstvo, pokazuje kakve bi imale biti granice Srbije u alternativi zasebnog rješenja srpskog pitanja kad bi, po *Zastavinoj* procjeni, nastala situacija u kojoj bi »mi, ili koji za nama dođu« morali kragujevačkim puškama i topovima »odlučivati što je srpsko« — a možda i u okviru »zajedničke federisane srpske i hrvatske države«.

Nadom se da će nakon ove dodatne eksplikacije nekih članaka iz *Zastave* i odgovora F. Račkog biti jasnija i situacija u kojoj je došlo do prijeloma u Pavlinovićevim nacionalnim i političkim shvaćanjima. U konstelaciji tih suprotstavljenih pozicija bit će razumljiviji i neki Pavlinovićevi stavovi. Miletić je 1866. kao »posebine«, tj. posebnosti Srba u Hrvatskoj po kojima se oni razlikuju od Hrvata, označio: ime, povijest, običaje, jezik, pismo i »svest narodnu« koja iz toga proizlazi.²⁸ God. 1869. Pavlinović je u programu »Hrvatska misao«, za razliku od Miletića, polazio od uvjerenja o etničkom jedinstvu Južnih Slavena te u jeziku i običajima nije nalazio razlike između Srba i Hrvata, ali je izričito istaknuo pravo Srba u Hrvatskoj da sebe, svoj narod, jezik, pismo i vjeru nazivaju srpskim imenom. Prema tome, on nije poricao Srbima u Hrvatskoj ništa od onoga što čini njihovu nacionalnu zasebnost. Ali im je svojom interpretacijom teorije o hrvatskom političkom narodu poricao pravo na ono što su *Zastava* i Miletić afirmirali kao pravo onog dijela srpskog naroda koji živi u Hrvatskoj (trojednici, kako su inzistirali), naime sudionitstvo u političkom narodu koje bi vodilo upravnom separiranju Hrvata i Srba i podrazumijevalo pravo Srba na državno izdvajanje iz Hrvatske. To najočitije pokazuje u čemu je bit sukoba između hrvatskog i srpskog građanstva. Ona je u sukobu njihovih državnih ideja koje su se međusobno preklapale na teritoriju Bosne i Hercegovine i na velikom dijelu teritorija Hrvatske.

Ako Gaćeša ponovo pročita moje priloge morat će priznati da se zaletio kad je ustvrdio da sam Miletićevu *Zastavu* ocijenio kao »velikosrpski list«. Ako ponovo pročita i ove retke konstatirat će da ni u njima nema te ocjene.

²⁷ Miletić, Dalmacija ...

²⁸ Miletić, Srbstvo ...

Dajući generalnu ocjenu *Zastave*, takvu formulaciju nikad ne bih upotrijebio. *Zastava* je zastupala interese liberalnoga srpskog građanstva i osnovno obilježje daje joj borba za slobodu i ujedinjenje srpskog naroda. To je ono što bih, govoreći o *Zastavi*, istaknuo u prvi plan. Međutim, članci koje sam naveo (osim ako i njih ne proglasimo nepostojećim) svjedoče da neki elementi nacionalnih i političkih shvaćanja kruga oko *Zastave* nose velikosrpsko obilježje. Ti elementi sastavni su dio nacionalne ideologije tadašnjega srpskog građanstva i odigrali su svoju ulogu u procesu srpske nacionalne integracije.²⁰ Izrasli iz potrebe te integracije oni su bili svrhoviti, ali prema vani, tj. kad je riječ o njihovu utjecaju na odnose između hrvatskog i srpskog građanstva, oni su neminovno pridonosili nastanku konfliktnih situacija. Dakle, moja ocjena *Zastave* u cjelini bila bi mnogo kompleksnija od one koju mi pripisuje Gaćeša.

Isto tako Gaćeša se zaletio kad je napisao kako »Stančić [...], uopštavajući stvari, prikazuje da je sva srbijanska štampa bila velikosrpski orijentisana«. Takvih »uopštavanja« u mojim priložima nema, a nisam ih ni mogao izvesti na temelju svega tri dopisa iz Dalmacije i jednog članka Vuka S. Karadžića u režimskom (kako Gaćeša konstatira) beogradskom *Vidovdanu*.

Gaćeša je, vjerojatno, svjestan toga da meni, za predmet moje rasprave, uopće nije bilo važno dati ocjenu cjelokupne srpske, tj. srbijanske i vojvodanske štampe ni pojedinih listova. Promatrajući Pavlinovića, kao pojavu unutar procesa konstituiranja hrvatske nacionalne svijesti u dalmatinskom građanstvu, bilo mi je važno objasniti njegova nacionalna i politička shvaćanja. U srpskoj štampi, pa i u *Zastavi*, tražio sam samo podatke o onome što je sa srpske strane (dalmatinskih Srba i općenito) moglo utjecati na pravac njegove evolucije i oblikovanje njegovih shvaćanja. U okviru takvih nastojanja moja konstatacija, na temelju tih podataka, da je srpska nacionalna svijest u Dalmaciji bila razvijenija od hrvatske i da se velikosrpska nacionalna i državna ideja također pojavila prije hrvatske nije nikakva optužba, ni *Zastave* ni srbijanske štampe, s velikosrpstva. To je jednostavno konstatacija koja omogućava razumijevanje mnogih pojava iz hrvatsko-srpskih odnosa, a u konkretnom slučaju razumijevanje nekih Pavlinovićevih shvaćanja i nekih uzroka njegove evolucije. Tako bi to morao shvatiti svatko kome je stalo da nešto razumije iz ne baš jednostavne hrvatske povijesti i povijesti hrvatsko-srpskih odnosa u XIX stoljeću.

Mislim da je nakon svega jasno i u čemu je bit nesporazuma između Gaćeše i mene. Ja sam promatrao segment u nacionalnom razvitku dalmatinskog građanstva i pokušao pridonijeti boljem razumijevanju Pavlinovićeve uloge u njemu. Pri tom sam nastojao izložiti kompleksnost Pavlinovićevih nacionalno-političkih i vjersko-socijalnih shvaćanja i naći neka objašnjenja za oblik u kojem su se ona pojavila. Gaćeša se, naprotiv, angažira u našim prošlostoljetnim zbivanjima te, u skladu s nekim »poznatim« podjelama, dijeli pohvale i pokude. Na taj način Gaćeša u hodn naše historiografije čak ne tapka u mjestu, već vuče natrag u idealističke sheme i navlači na besplodnu raspravu, kojom se bavio dio naše historiografije, na temu tko je prvi počeo i tko je kriv za izbijanje hrvatsko-srpskog sukoba. Osobno ne želim sudjelovati u takvoj raspravi. Ja, doduše, ne prezam pred tim da zaparam skalpelom u pojave iz hrvatske i srpske povijesti koje su za nekoga neprikosnovene, bila riječ o Pavlinoviću ili »čak« o *Zastavi*.

²⁰ M. Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, 24, konstatirala je da su jezični principi kojima se V. S. Karadžić rukovodio u određivanju nacionalne pripadnosti Hrvata i Srba bili »jedan od temelja srpskog integracionog ideološkog sustava u 19. stoljeću«.

I Pavlinović i *Zastava* za mene su samo nosioci dviju međusobno suprotstavljenih ideologija koje je i u hrvatskom i u srpskom društvu reproducirala socijalna sfera zakonitošću razvitka evropskih nacija. Na toj razini nije moguća rasprava o krivici, već analiza međuzavisnosti tih sistema u njihovim pojavnim oblicima, na općoj podlozi njihove društvene uvjetovanosti. Na žalost, Gaćeša u svom načinu gledanja na probleme naše povijesti nije osamljen i vjerojatno će se naći i drugih koji će (čak sa suprotnih pozicija) iznošenje pojedinih činjenica — kojima želim objasniti kako je ta međuzavisnost utjecala na konkretan tok u razvitku nacionalne svijesti dalmatinskog građanstva — tumačiti tako kao da nekoga napadam, a nekoga pokušavam braniti.

Na kraju, nešto o onome što je Gaćeša nazvao mojim »veštačkim rekonstrukcijama« (čitaj: falsifikatom) Pavlinovićeve stava o budućoj jugoslavenskoj državi u programu »Hrvatska misao«. Najprije, nije mi jasno kako je Gaćeša znao da sam izveo te »veštačke rekonstrukcije« kad program »Hrvatska misao« nije imao u rukama. Zatim, rekao bih da Gaćeša ne poznaje Pavlinovićeve tekstove na koje se poziva. Naravno, Gaćeša je po svojoj logici zaključio kako nije moguće da Pavlinović u programu »Hrvatska misao« budućnost Hrvatske vidi u bilo kako oblikovanoj Jugoslaviji. Za svoju tvrdnju kako je Pavlinović i u programu »Hrvatska misao« zastupao ideju o »Velikoj Hrvatskoj u okviru Austrije« potražio je potvrdu u dotad poznatim Pavlinovićeveim tekstovima! Međutim, i tu je bio loše sreće jer se čak iz »Hrvatskih razgovora« može vidjeti da je Pavlinović kao cilj imao najprije stvaranje Hrvatske (u koju je uključivao i Bosnu i Hercegovinu), kao federalne jedinice unutar Habsburške Monarhije preuređene na principima federalizma, a zatim i uključenje Hrvatske u Jugoslaviju od Alpa do Crnog mora izvan okvira Monarhije.⁹⁰ To je, razumljivo, još jasnije rečeno u tajnom programu kao što je »Hrvatska misao«. Citati iz programa koje donosim u svojim člancima nipošto nisu takvi da se iz njih ne bi vidjelo »ništa konkretno«. Suprotno Gaćešinoj tvrdnji, citirajući taj dio programa, nisam donio samo podatak da je Pavlinović buduću državnu tvorevinu nazivao »Jugoslavenskim savezom«. U svom uvjerenju da je Pavlinović bio apsolutni protivnik stvaranja zajedničke južnoslavenske države Gaćeša se iščudava nad mojom konstatacijom da je Pavlinović ulazio u preciziranje njena unutrašnjeg uređenja i izjasnio se za konfederaciju. Da se prethodno informirao o značenju nekih termina saznao bi da termin »savez država«, koji sam donio iz Pavlinovićeve programa, označava konfederaciju (a savezna država federaciju). A da se ipak pod tim terminom ne krije savez između država nego upravo savez država (konfederacija) morao ga je uvjeriti već citat (koji također donosim) u kojem Pavlinović uspoređuje buduću Jugoslaviju s tadašnjom Švicarskom i Sjedinjenim Američkim Državama. Tvrdnjom kako se iz citata koje donosim »ne razaznaje ništa konkretno« Gaćeša je samo pokazao da mu neki osnovni pojmovi nisu jasni.

I, na kraju krajeva, moram priznati da me Gaćeša iznenadio svojom hrabrošću da pred javnost izide s tako ozbiljnim, a tako slabo utemeljenim primjedbama. Usprkos neugodnoj, ako i lakoj dužnosti da na njih odgovorim, zahvalan sam mu što me potaknuo da iznesem nekoliko novih podataka iz povijesti hrvatskih i srpskih građanskih nacionalnih ideologija u drugoj polovici XIX st. i njihova međusobnog odnosa.

⁹⁰ O tome v. u mojoj nav. ocjeni knjige K. Milutinović, 120 (bilj. 7).